

پژوهشی در سطح فکری کتاب "مصدرالآثار" فانی کشمیری

سپیده سادات نجم الدینی، علیرضا صالحی*، فریده محسنی هنجنی

گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

سال نوزدهم، شماره سوم، خرداد ۱۴۰۵، شماره پی در پی ۱۲۱، صص ۲۱۳-۲۰۱

<https://irandoi.ir/doi/10.irandoi.2002/bahareadab.2026.18.8167>

نشریه علمی سبک شناسی نظم و نثر فارسی

(بهار ادب سابق)

چکیده:

زمینه و هدف: نظریه‌نویسی‌های فلسفی حکیم نظامی، یکی از پایدارترین جریانهای تولید ادبی در سنت فارسی است و شاعران بسیاری در اقلیمهای گوناگون بدان روی آورده‌اند. در این میان، "مصدرالآثار" فانی کشمیری - شاعر و عارف برجسته سده یازدهم هجری - نمونه‌ای ممتاز از استمرار این سنت در فضای فرهنگی کشمیر به شمار می‌آید، منظومه‌ای حکمی - اخلاقی و عرفانی که در پیوندی ژرف با "مخزن الاسرار" پدید آمده است. هدف پژوهش حاضر، واکاوی بنیان‌های معنایی و ساختاری «مصدرالآثار» و تحلیل جایگاه آن در امتداد سنت نظریه‌نویسی نظامی است.

روشها: شیوه بررسی در این جستار، تحلیلی توصیفی بوده، بر این اساس با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و یادداشتبرداری از این منابع اهداف مورد نظر تامین گردیده است.

یافته‌ها: بررسیها نشان می‌دهد "مصدرالآثار" بر سه محور عمده استوار است: عرفان نظری و عملی، آموزه‌های بنیانی اصول و فروع دین و تبیین مناسک اسلامی همچون نماز، روزه، زکات و حج. فانی برای طرح این مضامین، از الگوی حکایت‌پردازانه‌ای بهره گرفته که روح آن وامدار "مخزن الاسرار" است؛ اما در سطح بیان، واجد جهات بومی ذوقی و تکیه‌گاههای معنوی ویژه کشمیر است. حکایتها همچون قالبی هنری - تعلیمی عمل میکنند و امکان میدهند تا مفاهیم اخلاقی و دینی با بیانی فشرده، نمادین و سنجیده به مخاطب عرضه شوند.

نتیجه‌گیری: "مصدرالآثار" را میتوان یکی از کوششهای سنجیده در بازخوانی میراث تعلیمی - عرفانی نظامی در ساحت کشمیر قلمداد کرد، اثری که با وجود پیروی آگاهانه از "مخزن الاسرار"، به‌واسطه گرایش صریح به ارشاد دینی، ساختار روایی متعادل و گزینش واژگان متناسب با سنت نثر و نظم کشمیری، هویت مستقل خود را تثبیت میکند. یافته‌ها نشان میدهند فانی، با بهره‌گیری از تجرید معنوی و سامان بلاغی معتدل، توانسته است نظیره‌ای پدید آورد که نه تقلیدی محض، بلکه بازآفرینی جهتمند از سنت حکمی - اخلاقی نظامی است، بازآفرینی که ارزش آن در فهم تطور ادبیات تعلیمی - عرفانی در نیمه صفوی بس قابل اعتناست.

تاریخ دریافت: ۰۱ بهمن ۱۴۰۴
تاریخ داوری: ۰۲ اسفند ۱۴۰۴
تاریخ اصلاح: ۱۷ اسفند ۱۴۰۴
تاریخ پذیرش: ۰۲ اردیبهشت ۱۴۰۵

کلمات کلیدی:

فانی کشمیری، مصدرالآثار، نظامی گنجوی، مخزن الاسرار

* نویسنده مسئول:

ali_salehi@azad.ac.ir

(۹۸۲۱+)

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

A Study of the Intellectual Dimension of Fānī Kashmiri's *Masdar al-Āsār*

Sepideh Sadat Najm al-Dini, Alireza Salehi*, Farideh Mohseni Hanjani

Department of Persian Language and Literature, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 21 January 2026

Reviewed: 21 February 2026

Revised: 08 March 2026

Accepted: 22 April 2026

KEYWORDS

Fānī Kashmiri, Masdar al-Āthār,
Nezami Ganjavi, Makhzan al-Asrār

*Corresponding Author

✉ ali_salehi@azad.ac.ir

☎ (+98)

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: The composition of nazīreh to Nezami Ganjavi's Khamsa is one of the most enduring currents of literary production in the Persian tradition, attracting numerous poets across various regions. Among these, Masdar al-Āthār by Fānī Kashmiri—an eminent poet and mystic of the eleventh century AH—is a distinguished example of the continuity of a didactic-mystical poem composed in deep connection with Makhzan al-Asrār. The present study aims to examine the semantic and structural foundations of Masdar al-Āthār and to analyze its position within the continuation of Nezami's nazīreh-writing tradition.

METHODOLOGY: The method of inquiry in this study is descriptive-analytical; accordingly, the objectives have been achieved through the use of library sources and note-taking from these references.

FINDINGS: Investigations show that Masdar al-Āthār is based on three major axes: theoretical and practical mysticism; foundational teachings of the principles and branches of religion; and an exposition of Islamic rituals such as prayer, fasting, almsgiving, and pilgrimage. To present these themes, Fānī employs a narrative-homiletic model whose spirit is indebted to Makhzan al-Asrār; however, at the level of expression, it embodies indigenous aesthetic tendencies and distinctive spiritual elements of Kashmir. The anecdotes function as an artistic-didactic framework that allows moral and religious concepts to be conveyed in a concise, symbolic, and well-measured manner.

CONCLUSION: Masdar al-Āthār may be regarded as one of the deliberate efforts to reinterpret Nezami's didactic-mystical heritage within the Kashmiri context—an oeuvre which, despite its conscious adherence to Makhzan al-Asrār, establishes its own independent identity through its explicit inclination toward religious instruction, balanced narrative structure, and choice of vocabulary consonant with Kashmiri prose and poetic traditions. The findings indicate that Fānī, through the use of spiritual abstraction and moderate rhetorical arrangement, has succeeded in creating a nazīreh that is not a mere imitation but a purposeful re-creation of Nezami's ethical-philosophical tradition—a re-creation whose value is notably significant for understanding the evolution of didactic-mystical literature in the mid-Safavid period.

<https://irandoi.ir/doi/10.irandoi.2002/bahareadab.2026.18.8167>

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 13	 0	 0

مقدمه

در گستره غنی ادبیات فارسی، منظومه سرایی و تقلید از آثار برجسته، از دیرباز مرسوم بوده است. در این میان، منظومه "مصدرالآثار" فانی کشمیری، شاعر، عارف و اندیشمند نامدار قرن یازدهم هجری قمری در کشمیر، نمونه‌ای درخشان است که با تکیه بر سنت مثنوی سرایی نظامی و انطباق آن با مقتضیات فرهنگی و اخلاقی جامعه کشمیر خلق شده است. اثری که هم در تداوم جریان ادبی کلاسیک فارسی قرار دارد و هم رنگ‌وبوی محلی و تعلیمی پررنگی را نمایندگی میکند و به تعبیری این سنت ادبی در قالبی نو توسط فانی خلق شده است و در زمره منظومه‌های حکمی-اخلاقی-عرفانی جای میگیرد و با رویکردی موضوع‌محور، به ژرفای مباحث عرفانی، شرعی و اخلاقی میپردازد.

"مصدرالآثار" خواننده را در دو بخش اصلی به سفری درونی دعوت میکند: نخست، به کاوش در فضائل و رذائل اخلاقی پرداخته و اصول و فروع دین را با زبانی استوار تبیین مینماید. سپس، در ادامه و با الگوبرداری از ساختار "مخزن‌الاسرار"، حکایت‌هایی عبرت‌آموز و پرمغز در ذیل مباحث مطرح شده ارائه میدهد تا درک مفاهیم را تسهیل بخشد. مناسک بنیادین دین اسلام، از جمله نماز، روزه، زکات و حج، از موضوعات محوری و مورد تأکید در این منظومه محسوب میشوند که بیانگر اهتمام جدی فانی کشمیری به جنبه‌های عملی و عبادی دین است. این مقاله با هدف معرفی مثنوی "مصدرالآثار"، به بررسی و برجسته‌سازی برخی از ویژگی‌های سبکی این منظومه حکمی-عرفانی اخلاقی میپردازد. مبنای نگارش این پژوهش، پایان‌نامه دکتری تخصصی مؤلف درباره این مثنوی گرانمایه است."

پیشینه پژوهش

مثنوی "مصدرالآثار" ارزشمندترین اثر فانی کشمیری و مهمترین بخش از چهارگانهٔ خمسه پردازی اوست، اثری که با وجود اهمیت ادبی و جایگاه آن در امتداد سنت مثنوی‌سرایی شبه‌قاره، در ایران نا شناخته مانده و تاکنون هیچ تصحیح مستقل، شرح، تعلیق یا پژوهش جامع بر آن صورت نگرفته است. حتی مقابلهٔ این مثنوی با "مخزن‌الاسرار" نظامی - که "مصدرالآثار" آشکارا نظیره‌ای بر آن است - نیز در هیچ منبع علمی پیشین ثبت نشده و این خلأ پژوهشی جایگاه تحقیق حاضر را دوچندان میسازد.

نخستین بار پروفسور امیر حسن عابدی در سال ۱۹۶۴ میلادی با گردآوری و مقابلهٔ چهار مثنوی فانی کشمیری در سرینگر، مجموعه‌ای با عنوان "مثنویات فانی" کشمیری منتشر کرد. او در این کار، برای تصحیح مثنویها از نسخه‌های خطی معتبر زیر بهره گرفت:

- کلیات فانی، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۳۵۶۵، رضا لائبریری، رام‌پور، کتابت ۱۰۸۲ هـ
- ناز و نیاز، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۳۰۸، کتابخانهٔ آصفیه، حیدرآباد دکن، کتابت شوال ۱۰۹۷ هـ
- مصدرالآثار، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۱۶۰۰، اندیا آفس لائبریری، لندن.
- هفت اختر، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۸۸/۸۵۱، مجموعهٔ عبدالسلام، مسلم یونیورسیتی، علیگڑ.
- هفت اختر، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۳۰۸، کتابخانهٔ آصفیه، حیدرآباد دکن.

در کنار این منابع اصلی، عابدی مجموعه‌ای از تذکره‌ها و منابع ثانویه را نیز برای تثبیت اطلاعات و ضبطها به کار گرفته است، از جمله:

- میر علاءالدوله اشرف علی خان، تذکره الشعراء، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۲۴۰۹، رضا لائبریری، رام‌پور.
- میرزا محمدعلی کاتب، تذکرهٔ کاتب، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۲۴۲۰، رضا لائبریری، رام‌پور.

- میر وزیرعلی عبرتی عظیم‌آبادی، ریاض‌الافکار، نسخه خطی شماره ۱۷۸، خدابخش لائبریری، بانک پور، پتنا.
- سراج‌الدین علی‌خان آرزو، مجمع‌النفائس، نسخه خطی شماره ۱۶۹۵، خدابخش لائبریری، پتنا.
- کشن‌چند اخلاص، همیشه‌بهار، نسخه خطی شماره ۱۶۸۹، خدابخش لائبریری، پتنا. «عابدی: ۱۳۴۲، ۳۱-۳۳»

پژوهش حاضر با استفاده از متن مثنویات مرحوم عابدی "مثنویات فانی کشمیری" با توجه به دو نسخه ی خطی ("مصدر الآثار" نسخه خطی شماره ۱۶۰۰ اندیا آفس لائبریری- لندن؛ و آن دیگر کلیات فانی نسخه خطی شماره ۳۵۶۵ رضا لائبریری. رام پور. کتابت ۱۰۷۲ هجری-) و بدون تحشیه و تعلیقات میباشد است و دو نسخه تازه‌یافته که عبارتند از: نسخه مجلس (بی‌تاریخ و کتابت شده در قرن دوازدهم، دارای افتادگی در آغاز) نسخه ای با ۱۵۴۱ بیت، به شماره «۱۰ IR-۳۳۸۹۵» که در کتابخانه مجلس ثبت شده است و برخی از مشخصات نسخه عبارت است از: تعداد ابیات: بالغ بر ۱۵۴۱ بیت، نوع کاغذ: کشمیری؛ تزئینات نسخه: جدول زر و الوان، تزئینات جلد: تیماج سیاه ترنج منگنه، افتادگی در نسخه آغاز ندارد. کاتب نسخه مجلس، محمد عابد بن محمد زاهد سمرقندی و تاریخ کتابت قرن ۱۲ هجری قمری است. مطالب در نسخه مجلس بدون عنوان پشت هم نوشته شده و بدین قرار است: توحید و مناجات، معراج، مدح خلفای راشدین، مدح شاه‌جهان، سبب نظم کتاب، مدح شیخ محب‌الله‌الله‌آبادی که مراد شاعر است. سپس مسایل شرعی و حکمی و عرفانی را در ۸ اثر که هر کدام مذیل به حکایتی است می‌آورد و در پایان هم شکر خود را از به اتمام رسانده کتاب در ابیاتی بیان میدارد و نسخه تاجیکستان که نسخه اساس می‌باشد. با ۱۵۹۰ بیت. نوع کاغذ: کشمیری، تزئینات نسخه: جدول زر و الوان، تزئینات جلد: تیماج سیاه ترنج منگنه، بدون افتادگی. ۳ در ۱۰ صعه. تا صفحه ۶۰ مثنوی مصدرالآثار میباشد و صفحات بعدی اشعاری به خط چلیپا. وضعیت استنساخ نسخه: تاریخ کتابت محو شده است. نوع خط: نستعلیق خفی میباشد و سیر شعری در نسخه تاجیکستان بدون افتادگی و برای ورود به هر بخش توضیحاتی دارد، قابل رویت میباشد.

- و همچنین با اتکاء به چاپ پرفسور عابدی و نسخه‌های مبنای او، به تصحیح مجدد "مصدرالآثار" پرداخته است. این تصحیح جدید افزون بر بازبینی انتقادی ضبطها، شامل تعلیقات، تحشیات و توضیحات نسخه‌شناختی است و نخستین پژوهش علمی در قلمرو بازخوانی و سنجش این مثنوی با "مخزن‌الاسرار" به شمار می‌آید، میباشد.

نسخه تاجیکستان و تفاوت‌های آغازین

نسخه تاجیکستان "مصدرالآثار" با هشت بیت تغزلی در ستایش خداوند آغاز میشود، ابیاتی که در دیگر نسخه‌های موجود این مثنوی مشاهده نشده و از این رو، جایگاهی قابل توجه در مباحث نسخه‌پژوهی دارد. افزون بر آن که احتمال می‌رود این ابیات پیشکش شاعر به مخاطبی خاص بوده باشد، امکان انتساب آن به افزوده‌های کاتبان و نا سخنان نیز مطرح است، دو احتمالی که بررسی و مقایسه دقیق آن‌ها میتواند در روشن کردن تاریخ تحول متن و مسیر انتقال آن نقش مؤثری داشته باشد.

اهمیت این ابیات نه تنها در تفاوت نسخه‌ای، بلکه در کارکرد سبکی و معنایی آنهاست، چرا که آغاز تغزلی توحیدی، لحن اثر را در همان ابتدای متن از ساختار معمول سایر نسخه‌ها متمایز میکند و در ارزیابی سیر تطور سبک فانی کشمیری و جایگاه او در سنت عرفانی شبه‌قاره قابل اعتناست.

شخصیت ادبی و عرفانی فانی کشمیری

ملاً شیخ محمد محسن فانی کشمیری، فرزند حسن بن محمد، از ادیبان، عارفان و عالمان برجسته‌ی سده‌ی یازدهم هجری قمری در کشمیر است. وی که از خاندانی صاحبنام و فاضل (منسوب به ملاً یعقوب صرفی، از اکابر کشمیر) برخاسته بود، پس از تکمیل تحصیلات در زادگاه خود، سفری به بلخ داشت و پس از بازگشت به هند، در سلک ملازمان داراشکوه، فرزند شاهجهان، درآمد. دوران زندگی او مقارن با عصر شاهجهان و اورنگزیب بود. شخصیت فانی را میتوان در دو ساحت معنوی و ادبی باز شناخت، او که از فیض کمالات طبعی و الهی بهره‌مند بود و در تمامی علوم زمانه‌ی خویش اوج‌گرایی میکرد، در دیدگاه معاصران، شاعری را دون مرتبه‌ی بلند معنوی و والافطری‌اش میدانستند. با این همه، ذوق سرشار او در آراستین دیوان سخن و چهره‌آرایی بتان معنی، نام او را در جرگه‌ی نامداران خطه‌ی فکرت جاودانه ساخت. تأثیرگذاری فانی بر جریان ادبی کشمیر تا بدانجاست که شاعران برجسته‌ای همچون غنی کشمیری، اسلم سالم کشمیری و اصلح کشمیری، از شاگردان مکتب ادبی و عرفانی او بوده‌اند و از محضر وی بهره‌جسته‌اند. (نجم الدینی، ۱۴۰۴: ۲۴۵)

ملک سلیم جاوید درباره‌ی تاریخ تولد وی در "حدیث کشمیر در شعر فانی" آورده است که: «ملا شیخ میرزا محمد محسن فانی فرزند شیخ محمد کشمیری در سال ۱۰۲۳هـ.ق/۱۶۱۵ میلادی در خانه‌ای به مقام حوض خانه در قطب الدین پوره واقع در سرینگر پایتخت کنونی کشمیر چشم به جهان گشود.» (جاوید، ۱۳۸۵: ۲۲۲)

آثار و میراث علمی و ادبی فانی کشمیری

ملاً محسن فانی، عالم، عارف و شاعر نامدار کشمیری، میراثی غنی از نظم و نثر را از خود بر جای گذاشته است. در حوزه‌ی نظم، او صاحب دیوانی است که شامل غزلیات، رباعیات و قصاید میباشد. فراتر از آن، مثنویات او، که در پیروی از سبک و سیاق آثار نظامی گنجوی و با الهام از خمسه سروده شده‌اند، جایگاه ویژه‌ای دارند. از مهمترین مثنویات او میتوان به "ناز و نیاز"، "میخانه"، "مصدرالآثار"، "هفت اختر" و "مهر و ماه" اشاره کرد. صاحب مجمع النفائس سراج الدین علی خان آرزو اشعار او را قریب به شش هفت هزار بیت که هر غزل کم بیش از هفت بیت نیست برشمرده و میگوید که با مفید بلخی معاصر است و مفید هجو شیخ کرده گرچه رتبه شاگردان شیخ را از مفید بالاتر دانسته و اذعان دارد که شیخ فانی در فن شعر سرآمد است؛ و ابیاتی را از او در این تذکره می‌آورد. (آرزو، ۱۳۸۳: ۱۲۷۳)

پرفسور حسن عابدی نیز در مثنویات فانی تعداد اشعار او را ۱۳۱۳۱ هزار بیت دانسته و میگوید که: «ممکن است با مطالعه دقیق نسخه‌های دیگر عدد این ابیات کمی بیشتر گردد.» (عابدی: ۱۳۴۲، ۷)

در حوزه نثر نیز، فانی آثاری ارزشمند تألیف کرده است، از آن جمله میتوان به «اخلاق عالم‌آرا» (معروف به اخلاق محسنی)، «نجات المؤمنین»، «شرح عین العلم» و «دبستان المذاهب» - منتسب به فانی - اشاره داشت که هر یک نشان دهنده گستره دانش و عمق تأملات او در مباحث گوناگون اخلاقی، عرفانی و فلسفی است. از منظر سبکی، آثار منظوم فانی، ویژگیهای اولیه دوره سبک هندی را به نمایش میگذارند، دوره‌ای که هنوز از ظرافتها و بدعتهای زبانی غریب دوره‌های بعدی این سبک، به دور بوده و بیشتر متکی بر لطافت خیال و استحکام مفاهیم است.

در ایران صغیر خواجه عبدالحمید درباره او میگوید: «ملاحسن فانی، نابغه بزرگ عصر و شاعر و فیلسوف بود. تاریخ تولدش در ست معلوم نیست اما از قرائن معلوم در حدود ۱۶۱۵ میلادی میباید شد و تاریخ وفاتش رفت فانی به عالم باقی ۱۰۸۲ هجری (۱۶۷۱ میلادی) است.» (عرفانی، ۱۳۳۵: ۱۵۹)

پیشینه تاریخی زبان فارسی در کشمیر یا بسترهای فرهنگی شکلگیری آثار فارسی

زبان فارسی هشت قرن پیش به هند راه یافت و نزدیک به هفتصد سال بر سپهر اندیشه، سیاست، فرهنگ و حتی ساختار اداری آن سرزمین سیطره داشت؛ تا آنجا که در این دوره، مهمترین آثار فرهنگی، مذهبی، سیاسی و ادبی، همچنین مکاتبات شخصی و دولتی و احکام قضایی، همگی به فارسی نگاشته میشد. فارسی بیش از چهار سده زبان رسمی شبه‌قاره بود و امروز نیز انبوهی از نسخههای خطی آن در کتابخانهها و مراکز اسناد هند نگهداری میشود؛ نسخهایی که سرمایه‌ای ارجمند برای تاریخ و فرهنگ هر دو سرزمین به شمار می‌آیند. وجود این آثار، به‌ویژه در حوزه عرفان، گویای نقش ژرف و ماندگار زبان فارسی در شکل دهی به سنتهای فکری و معنوی هند است «وجود آثار و نسخههای ارزنده فارسی موجود در هند به ویژه در حوزه عرفان حاکی از این حقیقت است.» (صاحب زاده، ۱۳۸۷: ۱۱-۷۱)

فارسی طی سده‌ها در کشمیر به یکی از ارکان هویت فرهنگی این منطقه بدل شد و در پیوندی تاریخی با زبانهای هندی و کشمیری—به سبب خاستگاه مشترک هند و اروپایی—بستر مناسبی برای گسترش یافت. اما شتاب اصلی نفوذ آن با ورود اسلام و فعالیت مبلغان فارسی زبان آغاز شد، جایی که ادبیات صوفیانه، به‌ویژه شعر، ابزار اصلی ترویج معارف دینی و فرهنگی بود.

پایه‌های استقرار فارسی از روزگار سید بلبل شاه سهروردی نهاده شد و در عهد میر سید علی همدانی، نقش‌آفرین بزرگ فرهنگی کشمیر، به اوج رسید. او و پیروانش زبان فارسی را رسانه اصلی آموزش دینی و اجتماعی قرار دادند. در دوره شاهجهان، حمایت ساختاری درباره ادب فارسی تثبیت شد و شاعرانی چون کلیم همدانی به مقام ملک‌الشعرایی رسیدند. طبیعت کشمیر نیز الهام بخش شمار زیادی از شاعران ایرانی و هندی فارسیگو شد. به گزارش تیکو، نخستین قصیده مستقل درباره کشمیر، قصیده مفصل فیضی دکنی است که همزمان با نخستین سفر اکبرشاه به کشمیر سروده شد.

هزار قافله شوق میکند شبگیر تبارک الله از آن عرصه ای که دیدن او
که بار عیش گشاید به عرصه کشمیر ورق نگار خیالست و نقشبند ضمیر
(فیضی دکنی) (تیکو، ۱۳۴۲: ۱۸۴)

عرفی شیرازی قصیده ۳۴ بیتی در وصف کشمیر دارد. کلیات اشعار مولانا عرفی توسط غلام حسین جواهری گردآوری شده است.

هر سوخته جانی که به کشمیر درآید وانگه به چنین فصل که در ساحت گلزار
فردوس به دروازه کشمیر رسیده است زیبایی کشمیر، گرش باعث عشوه است
(جواهری، ۱۳۳۷: بخش دوم، ۳۱)

به تعبیری کشمیر، که در منابع با عنوانهایی چون «ایران صغیر» و «جنت‌نظیر» یاد شده، از دیرباز محل رفت‌وآمد عارفان و شخصیت‌هایی همچون امیر سید علی همدانی بود. این سرزمین در طی قرون میانه همواره در متون شاعران، عارفان و حتی دولتمردان و پادشاهان تیموری وصف شده است. حافظ نیز، با آنکه هرگز به کشمیر سفر نکرد، در شعر خود جمال و اعتبار این خطه را ستوده است.

به شعر حافظ شیراز میگویند و میرقصند سیه چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی
(خطیب رهبر، ۱۳۸۹: ۵۹۹)

انگیزه نگارش "مصدرالآثار"

انگیزه نگارش مصدرالآثار فانی کشمیری را میتوان در پیوند میان «الگو برداری ادبی» و «کارکرد عرفانی-تعلیمی» خلاصه کرد: فانی آگاهانه از ساختار، وزن و شگردهای زبانی مخزن الاسرار نظامی گنجوی تأثیر گرفته تا اثری در همان سنت منظومه سرایی پدید آورد. با این حال، نگاه او به این اثر صرفاً جنبه رقابتی ندارد؛ فانی خود را رقیب نظامی نمیداند، بلکه جانشین او تلقی میکند و میکوشد ادامه دهنده راه شاعرانه پیشینی باشد. در کنار این رویکرد ادبی، عوامل معنوی نقش پررنگتری در انگیزه نگارش دارد: فانی پس از ورود به سلسله قادریه و قرار گرفتن در زیر نظر مراد خویش، به ساحت تصوف نزدیکتر شد و تجربه‌های سلوکی را مبنای کار خود قرار داد. از این رو "مصدرالآثار" بیش از آنکه در پی نمایش هنری یا نوآوری صرف باشد، برای انتقال آموزه‌های شرعی، فروع دین و مفاهیم عرفانی سروده شده است؛ یعنی زبان منظوم در خدمت بیان معارف دینی و توضیح مسیر طریقت قرار گرفته است. بنابراین انگیزه اصلی فانی، تلفیق سنت ادبی نظامی با تعهد عرفانی-دینی خویش است، تلاشی که در آن، جانشینی ادبی با هدفمندی معنوی همراه میشود و اثر او بیش از آن که بر نوآوریهای زیبایی شناختی تکیه داشته باشد، بازتاب دهنده فضای دینی، عرفانی و تعلیمی زمانه است و زبانش در خدمت انتقال معارف سلوکی قرار گرفته است.

سیاق شعری فانی کشمیری و تجلی آن در "مصدرالآثار"

میتوان گفت که شعر او آیینی جستجوی معنا در برابر صورت است، تقابل یا بهتر بگوییم ترجیح آگاهانه معنا بر زیبایی صوری، بنیان اصلی سبک فانی را شکل میدهد. این گرایش، که همسو با منطق درونی سبک هندی است، سبب میشود تا فانی مضمونگرا باشد و در پی کشف فضای معنایی ژرفتر حرکت کند، حتی اگر این جستجو گاه به ساده سازی یا بی تکلفی در ساختار بیرونی شعر بینجامد.

در تذکره‌ها نام فانی در بخش شعرای صاحب نام کشمیر آمده است. شیر علی خان لودی در اثر خویش "مراه الخیال" از او این چنین یاد میکند که: «سالک مسالک نکته دانی شیخ محسن فانی- اصلش از کشمیر است.» (لودی: ۱۳۷۷، ۱۴۶) و او را مردی فاضل، متبحر و صاحب جاه و پاکیزه روزگار و خوشخو و خوش صحبت میدانند.

او خود به این طبیعت رها و خودجوش سخن اذعان دارد و شعر را به گل وحشی و بیپرور شی مانند میکند که بی نیاز از پیرایش باغبان میروید، از همینرو، جنبه الهامی و خودانگیخته کلام را بر پیرایش‌های صوری و صنعت آرایانه لفظ ترجیح میدهد به بیانی دیگر، وجه خودانگیخته و الهامی سخن را بر صیقل ظاهری مقدم میدارد. از همین منظر، فانی لفظ را آینه دان و معنا را آینه میدانند، و این تمثیل معرف رویکردی است که در سراسر "مصدرالآثار" تحقق یافته: در این مثنوی، زبان وسیله‌ای برای تجلی معناست، نه مظهر خودنمایی آن. خواننده در "مصدرالآثار" با ابیاتی روبه‌رو میشود که از فوران شهود و الهام برآمده‌اند، گویی لحظه‌های مکاشفه شاعرانه بیوا سطر در قالب شعر ریخته شده‌اند. فانی در پی آن نیست که همچون خمسه سرایان به ظرافتهای صوری، وزن و آرایه سازی دل بندد، بلکه میکوشد تا نابترین معنا را در ساده‌ترین جامه لفظی عرضه کند. این ویژگی، شعر او را از تظاهر هنری متداول رها کرده و به ساحت تجربه شخصی عرفانی نزدیکتر ساخته است، تجربه‌ای که در "مصدرالآثار" هم مضمون و هم سیاق را در پیوندی شهودی و درونی متحد میکند.

ویژگی‌های زبانی فانی و نمود اعتدال‌یافته‌ی هندیکرایبی در شعر او

برخلاف بسیاری از شاعران سبک هندی که در پیچیدگی‌های زبانی و ترکیبات غریب افراط می‌ورزند، زبان شعری فانی به سنت «بابا فغانی» مبدع مکتب وقوع نزدیک است.

صاحب ریاض الافکار درباره‌ی فانی می‌گوید: «خیلی سخن رس و خوش تقریر بود. صحبتش در کشمیر ر شک افزای گل و گلزار میتوان انگاشت.» (تبریزی، ۱۳۸۲: ۴۹)

این «هندی‌گویی ملایم» در «مصدرالآثار» نیز مشهود است، در بخشی که شاعر با کنترل‌گزینش واژگان و پرهیز از عناصر زبانی ناساز، به بهینه‌سازی روانی متن می‌پردازد. این ویژگی، «مصدرالآثار» را از دیگر مثنویهای متکلف هم‌عصر خود متمایز کرده و فضایی تغزلی و صمیمی به اثر بخشیده است.

هستی‌شناسی و حکمت ذوقی به‌منزله‌ی محور معنایی و کانون تپنده‌ی اثر شعر فانی، بیش از آن که متکی بر صنایع لفظی باشد، بر پایه‌ی یک «جهان‌بینی وحدت‌وجودی» استوار است. او که حق را «شمعی سر برون کرده از صدها فانوس» می‌بیند، مفاهیم فلسفی را از خشکی کلام مدرسه‌ای رها کرده و در قالب بیانی لطیف و ذوقی ارائه می‌دهد. «من از منی نگذشتم، تو از تویی، فانی / غافل از خود بودن و غافل، ز حق بودن یکی است»

در «مصدرالآثار»، این رویکرد «مدرسه-ستیز»، محمل اصلی بیان حکایات است. فانی در جای جای این مثنوی، با به باد طعنه گرفتن علم رسمی و قشریگری، خواننده را به «رجوع به دل» دعوت می‌کند. این نگرش حکمی، «مصدرالآثار» را از یک مثنوی صرفاً داستانی، به متنی غنی و تأمل برانگیز در حوزه «حکمت ذوقی» تبدیل کرده است، متنی که در آن، هر حکایت، نقطه‌ای در «کتاب آفرینش» است که بیهوده ترسیم نشده است.

موضوع و محتوای مثنوی «مصدرالآثار» فانی کشمیری

خمسه‌سرایی یکی از گرایش‌های برجسته‌ی شاعران سده‌های یازدهم و دوازدهم هجری است. گرایش عمومی جامعه ادبی به سنت حکیم نظامی و نیز حمایت پادشاهان گورکانی و حکام منطقه، دو عامل مهم در شکل‌گیری این موج ادبی است. در همین بستر تاریخی، «مصدرالآثار» به‌عنوان سومین مثنوی حکمی — اخلاقی فانی کشمیری جایگاهی ممتاز در ادب عرفانی کشمیر می‌یابد. این اثر نه تنها نظیره‌ای مستقل بر «مخزن‌الاسرار» نظامی است، بلکه از نظر تنوع مباحث عرفانی و گستره‌ی تعالیم دینی - اخلاقی از مهمترین آثار این دوره محسوب می‌شود.

ماهیت اثر

«مصدرالآثار» فانی کشمیری، اگرچه در طبقه‌بندی کلان آثار حکمی-اخلاقی جای می‌گیرد، در ساحت اندیشه و جانمایه محتوایی، از ماهیتی عمیقاً عرفانی و سلوکی برخوردار است، بدان‌سان که میتوان آن را مثنوی‌ای تمام‌عیار در طراز متون حکمی-عرفانی قلمداد کرد. این اثر که در ۱۵۸۹ بیت و در بحر «مضارع مثنی‌اخر» مکفوف محذوف» نضج یافته، از حیث وزن و هندسه روایی، پیوندی آشکار با «مخزن‌الاسرار» نظامی گنجوی برقرار می‌سازد.

فانی در حوزه ساختار، با دو نوآوری ملموس — افزودن دیباچه‌ای منثور و تقلیل شمار مقالات — بر الگوی نظامی دست‌یازیده و روایتی تمثیلی و حکایی را برای انتقال تعالیم شرعی و عرفانی، با اهدافی معناگرا و تربیتی، سامان داده است.

در واکاوی تطبیقی منظومه‌های نظامی و آثار نظیره‌پردازان او، میتوان به اشتراکات ساختاری و مضمونی بنیادینی دست یافت، از جمله گزینش عالمانه بحر که در هر دو سوی این سنت ادبی، نشان‌دهنده درک عمیق از ظرفیتهای ریتمیک قالب مثنوی است. در همین راستا، زنجانی تصریح می‌کند: «نظامی، مثنوی مخزن‌الاسرار را

در بحر سریع مطوی مکشوف سروده و او نخستین شاعری است که این وزن را برای مثنوی به کار گرفته است. (زنجان، ۱۳۸۴: ۲۲۹) از این رهگذر، تأمل در بنیانهای فکری مقلدان نظامی، حکایت از استمرار همان انگاره‌های حکمی و اخلاقی در بستر تداوم سنت ادبی او دارد.

آغاز مثنوی: حمدیه، نعت، منقبت و مدایح

ساختار کلی و کارکرد هر بخش

اثر با ساماندهی متوالی اجزایی آغاز میشود که کارکردی دوگانه دارند: هم «مشروعیت دینی» ایجاد میکنند و هم زمینه ورود به آموزشهای سلوکی را فراهم میسازند.

• **تحمیدیه:** فانی مثنوی "مصدرالآثار" را با تحمیدیه‌ای آغاز میکند، بخشی که در آن شاعر بیواسطه به مقام الهی خطاب میکند و عمیق‌ترین مضامین توحیدی را در قالبی بلیغ میپرورد. این دیباچه که در سنت ادبی فارسی نقشی محوری دارد، بر پایه ستایش الهی و ذکر صفات ثبوتی و سلبی سامان یافته است. مفاهیمی چون خالقیت، توحید ذاتی و صفاتی، قدرت و عدل الهی، تنزیه و عظمت ربوبی، همراه با اظهار عجز انسان، اعتراف به خطا و طلب مغفرت، از مهم‌ترین عناصر معنایی آن است. تحمیدیه مصدرالآثار با این ساختار فشرده و معانی ژرف، شاکله معنوی و سبکشناختی مثنوی را بنیاد مینهد. در چنین سرآغازی، «عجز انسانی» نیز به‌عنوان مقدمه اخلاقی دیده میشود، یعنی آموزه از همان ابتدا به سمت تواضع و فروتنی جهت داده میشود.

• **مدایح و نعت:** بخش نعت رسول اکرم (ص) و سپس توضیح معراج، به‌عنوان نقطه پیوند میان ایمان و سلوک، زمینه منقبت‌پردازی را فعال میکند. در ادامه، منقبت خلفای راشدین آمده و سپس مدح شاه جهان (صاحبقران ثانی) جایگاه خود را در متن مییابد.

• **تمجید از پیشینیان و پیر طریقت:** فانی در امتداد سنت خمسه‌سرای، به ستایش بزرگان پیشین (از جمله نظامی، جامی، امیر خسرو دهلوی و یعقوب صرّفی) و نیز مدح پیر و مراد خویش (شیخ محب‌الله اله‌آبادی) میپردازد که شبکه مرجعیت فکری و معنوی شاعر را تثبیت میکنند. در همین بخش است که فانی دیدگاه بنیادین خود را تصریح میکند: شریعت و طریقت نه دو مسیر جدا، بلکه دو ساحت مکمل یکدیگرند.

دیباچه منثور: معرفی خویش و دلیل خلق اثر

دیباچه منثور "مصدرالآثار" - که در "مخزن‌الاسرار" پیشینه‌ای ندارد - از اجزای بنیادی و قابل تأمل این منظومه به‌شمار می‌آید.

در دیباچه "مصدرالآثار"، فانی کشمیری با لحنی آمیخته به تواضع، خویشتن را «بجدخوان مکتب سادگی» وصف کرده و انگیزه‌های بنیادین تألیف این اثر را باز میگوید. او علاوه بر تبیین علل گزینش نام "مصدرالآثار" و معرفی شاه‌جهان به‌عنوان مخاطب اثر، به ستایش کشمیر میپردازد. این ستایش، که در قالبی نثری فشرده، خیالانگیز و دلنشین عرضه شده، از منظر سبکی، یکی از نمونه‌های ممتاز نثر فارسی مرتبط با این منطقه در عصر خویش به‌شمار میرود.

سه «صحبت» در سلوک عرفانی

پس از مدایح، فانی وارد مباحث اصلی عرفانی میشود که آنرا در قالب سه «صحبت» بیان کرده است:

- **صحبت نخست:** احیای دل و امانت نفس با ارشاد پیر میپردازد و بنیادهای سلوک عملی را برمی‌شمارد.
- **صحبت دوم:** بیان مقام «بقا بالله» که برتر از «فنا» تبیین میکند و آن را نقطه تعالی سالک میداند.

• صحبت سوم: رؤیت «عالم اطلاق در تقید» و «تقید در اطلاق»، مباحث بلندمرتبه وحدت و شهود عرفانی است و بیانگر اوج اندیشه توحیدی فانی است. این سه گفتار، بنای نظری و عملی دستگاه عرفانی فانی را تشکیل میدهد و اهمیت این ساختار در «پیوند دین و سلوک» است: یعنی اصول شرعی به‌عنوان ابزار سیر اخلاقی — عرفانی نه صرفاً تکالیف عبادی منفصل معرفی میشوند.

پیوستگی شریعت و طریقت: مسئله مرکزی متن

در خوانش تحلیلی "مصدرالآثار"، محور غالب یک «موضع فکری» است: فانی بر عدم انفکاک شریعت و طریقت تأکید میکند. بدین معنا که تقرب الهی، هم از مسیر شریعت ممکن است و هم طریقت، و میان این دو، نوعی هم‌افزایی برقرار است. به همین جهت، حتی بخشهای مدح، تحمید، و دیباچه منثور، همگی در خدمت تثبیت زاویه دید فانی میباشند.

هشت «اثر»: ساختار اخلاقی - شرعی مثنوی

پس از مباحث سلوکی، فانی وارد بخش «هشت اثر» میشود که ساختار اخلاقی — شرعی مثنوی را شکل میدهد. هر اثر با بیان اهمیت یک اصل دینی — اخلاقی آغاز میشود و سپس در قالب حکایتی تمثیلی توضیح مییابد؛ شیوه‌ای که یادآور سنت تعلیمی نظامی است. موضوعات هشت‌گانه اثر عبارتند از: کلمه طیب، نماز، روزه، حج، زکات، توبه، تواضع و توکل. هر یک از این «اثر»ها، با بهره‌گیری از پند، تمثیل و الگوی داستانی، تصویری کارآمد از اخلاق دینی و سلوک عملی ارائه میکند و به اثر جایگاهی آموزشی و مخاطب‌محور میبخشد.

۱۰-۶- پایان‌بندی مثنوی

در فصلی با عنوان «اتمام سخن» سامان یافته است، بخشی کوتاه اما معنابخش و دلالت‌مند که فانی در آن، پس از ستایش دوباره حضرت حق، سرودن مثنوی را نعمتی الهی و توفیقی سلوکی می‌شمارد. شاعر با بیانی استعاره‌پردازانه، اتمام متن را به «اعجاز مسیحا» همانند میکند، تعبیری که هم از بار معنوی اثر میکاهد و هم از دشواری و اهمیت فرایند سرایش آن حکایت دارد:

شکر که این نسخه سرانجام یافت / نسخه اعجاز مسیحاست این

در پایان، فانی به گونه‌ای صریح اما در پرده فروتنی، جایگاه این منظومه را در کارنامه شعری خود توضیح میدهد: مصدرالآثار ز بس نام اوست / لیک از این نامه شدم نامدار

این بیت نشان میدهد که شاعر "مصدرالآثار" را مهم‌ترین و اثرگذارترین محصول عمر ادبی خویش میدانسته است. از منظر سبک‌شناختی نیز این پایان‌بندی، ترکیبی از خودآگاهی شاعرانه و باور به نقش هدایت الهی در آفرینش اثر را در خود گرد آورده و بدین‌سان، ساختار مثنوی را در نقطه‌ای معنادار و متناسب با رویکرد عرفانی - سلوکی فانی به فرجام میرساند.

جایگاه سبکی و ارزش ادبی "مصدرالآثار"

زبان "مصدرالآثار" مانند "مخزن‌الاسرار" از تعقید معنوی و سنگینی اصطلاحات عرفانی و شرعی بی‌نصیب نیست. پیچیدگی اثر بیشتر از جنس دشواری مفاهیم اخلاقی و فروع دین است تا غموض لفظی، از همین رو فهم مضمونها برای خواننده امروز گاه چالش‌برانگیز میشود.

با این همه، ساختار اثر انسجام کامل دارد، زیرا هشت باب آن بر محور روشن و مشخص فروع دین و فضایل اخلاقی تنظیم شده‌اند و انسجام موضوعی بر اثر حاکم است. از نظر ارزش ادبی "مصدرالآثار" هرگز در ردیف بالای آثار منظوم تعلیمی ایران، از جمله "مخزن الاسرار" نظامی، نه از نظر قوت زبانی، نه از جهت قدرت تخیل و تصویرپردازی قرار نمیگیرد. اما جایگاه مهم آن این است که نشان میدهد:

- سنت نظیره‌گویی و اخلاق‌نویسی در کشمیر تا چه اندازه زنده بوده
 - شاعر چگونه کوشش کرده الگوی حکمی نظامی را در اقلیم و فرهنگ خود بازآفرینی کند
 - و چگونه مضامین دینی و اخلاقی را در قالبی منظوم و منظم عرضه کرده است
- از این جهت "مصدرالآثار" یکی از شواهد برجسته تداوم ادبیات فارسی در کشمیر و نمونه موفقی از منظومه‌های تعلیمی ساختارمند در شبه‌قاره است.

نتیجه‌گیری

مطالعه منظومه "مصدرالآثار" فانی کشمیری نشان میدهد که این اثر، هرچند بر مبنای الگوی خمسه‌سرایایی و با الهام از "مخزن الاسرار" نظامی گنجوی پدید آمده، از حیث جایگاه تاریخی و کارکرد ادبی، هویت مستقل خود را حفظ کرده است. فانی در این مثنوی که آینه‌دار ذوق شاعرانه و تأملات عرفانی وی است، کوشیده با بهره‌گیری از مضامین اخلاقی و تأملات عرفانی، و با تکیه بر شیوه تمثیلی، پیوندی میان روایت‌پردازی کلاسیک و اقتضات سبک متأخر هندی برقرار سازد. با این همه، تحلیل تطبیقی اثر نشان میدهد که "مصدرالآثار" در مقایسه با شاهکار نظامی، بیش از آنکه بر آفرینش تخیلی و گستره بلاغی استوار باشد، کارکرد تعلیمی و ارشادی مییابد و از این منظر، در حوزه‌ای متفاوت از مقصود هنری "مخزن الاسرار" قرار میگیرد. در ساحت محتوا، غلبه رویکرد دینی و پرداخت به فروع شرعی، ساختار اثر را به منظومه‌ای تربیتی نزدیک میسازد، و در ساحت زبان، هرچند استواری بیان و دقت واژه‌گزینی از نقاط قوت آن است، میزان لایه‌مندی معنایی و ظرفیت تأویلپذیری آن با مرتبت زبانی نظامی قابل قیاس نیست. "مصدرالآثار" را از اینرو میتوان تداوم‌بخش سنت ادبی حکمی - عرفانی در دوره صفوی دانست که با وجود محدودیت‌های خلاقه، نقش مهمی در بازنمایی مسیر تحول شعر تعلیمی در سده یازدهم هجری ایفا کرده و به‌عنوان اثری پیرو اما قابل اعتنا در تاریخ منظومه‌سرایایی فارسی جای میگیرد.

مشارکت نویسندگان

این مقاله از رساله دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی مصوب در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب استخراج شده است. آقای دکتر علیرضا صالحی راهنمایی رساله را بر عهده داشته‌اند و طراح اصلی این مقاله و نویسنده مسئول بوده‌اند. سرکارخانم دکتر فریده محسنی هنجنی بعنوان مشاور و دانشجو سرکار خانم سپیده سادات نجم‌الدینی پژوهشگران این مقاله در گردآوری و تنظیم متن نقش داشته‌اند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر سه پژوهشگر میباشد.

تشکر و قدردانی

نویسندگان بر خود لازم میدانند مراتب تشکر خود را از گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب و مسئولین فرهیخته نشریه وزین سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب) اعلام نمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیت‌های پژوهشی تمامی نویسندگان است و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش بعده نویسنده مسئول است و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده می‌گیرند.

REFERENCES

- Ārzū, Sirāj al-Dīn 'Alī b. Ḥusām al-Dīn. (2004). *Majma' al-Nafā'is*. Edited by Mohammad Khan, Mehrnur, Ali Khan, Zīb al-Nisā', Sarfarāz Zafar, and Mohammad. Pakistan: Iran-Pakistan Persian Research Center, 3 vols., vols. 1 and 3.
- Tabrizi, Yār 'Alī b. Moḥammad. (2003). *Riyāz al-Afkār dar Towṣīf-e Khazān va Bahār*. Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī. First edition.
- Tiku, G. L. (1963). *Selections from Persian Poets of Kashmir*. Tehran: Iran-India Society.
- Javāheri (Vojdi), Gholām Ḥossein. (1958). *The Complete Poems of Mawlānā 'Orfi Shirazi*. Tehran: Sanā'ī. First edition. Noor Digital Library.
- Khatib Rahbar, Khalil. (2010). *Hafez*. Tehran: Safi Alishah.
- Zanjani, Barāt. (2005). *The Life, Works, and Commentary on Nezami Ganjavi's Makhzan al-Asrar*. Tehran: University of Tehran.
- Abedi, Seyyed Mohammad Hasan. (1963). *The Mathnavi of Fani Kashmiri*. Srinagar, India: Academy Secretariat, Koh-e Noor Press, Delhi. First edition.
- Erfani, Abdolhamid. (1956). *Iran-e Saghir or Tazkira of Persian-Speaking Poets of Kashmir*. With an introduction by Reza-zadeh, Nāzerzadeh Kermani. Tehran: Ibn Sina. First edition.
- Lodi, Shir Ali Khan. (1998). *Tazkira-ye Mir'āt al-Khayāl*. Edited by Hamid Hosseini and Behrouz Safarzadeh. Tehran: Roozaneh. First edition.

Articles

- Javid, Malek Salim. (2006). "The Story of Kashmir in the Poetry of Fani Kashmiri." *Qand-e Parsi*, Spring-Summer 2006, Nos. 33-34, p. 222.
- Sahebzadeh, Shaukat Ali Khan. (2008). "Some Rare Manuscripts on Persian Mystical Literature in the Maulana Tonk Institute." *Quarterly Journal of Persian Language and Literature*. Translated by Sharif Hossein Qasemi. Delhi: Cultural House of the Islamic Republic of Iran, pp. 68-76.
- Najm al-Dini, Sepideh Sadat; Salehi, Alireza. (2025). "Introducing Fani Kashmiri and His Works." *Stylistics of Persian Prose and Poetry (Bahar-e Adab)*, Vol. 18, No. 4, July 2025, Serial No. 110, pp. 241-262.

فهرست منابع فارسی:

- آرزو، سراج‌الدین علی بن حسام‌الدین. (۱۳۸۳). *مجمع‌النفایس*، تصحیح محمدخان، مهرنور، علیخان، زیب‌النساء، سرفراز ظفر، محمد، پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، جلد ۳، جلد ۱ و ۳.
- تبریزی، یارعلی بن محمد. (۱۳۸۲). *ریاض‌الافکار در توصیف‌خزان و بهار*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی. چاپ اول.
- تیکو، گل. (۱۳۴۲). *برگزیده‌هایی از پارسی‌سرایان کشمیر*، تهران: انجمن ایران و هند.
- جواهری (وجدی)، غلام‌حسین. (۱۳۳۷). *کلیات اشعار مولانا عرفی شیرازی*، تهران: سنایی. چاپ اول - کتابخانه دیجیتال نور.
- خطیب رهبر، خلیل. (۱۳۸۹). *حافظ*، تهران: صفی‌علیشاه.

زنجانی، برات. (۱۳۸۴). احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران: دانشگاه تهران.
عابدی، سید محمد حسن. (۱۳۴۲). مثنویات فانی کشمیری، سرینگر هند: سیکرتری آکادمی، کوه نور پریس دهلی. چاپ اول.
عرفانی، عبدالحمید. (۱۳۳۵). ایران صغیر یا تذکره شعرای پارسی زبان کشمیر، با مقدمه رضازاده، ناظرزاده کرمانی، تهران:
این سینا. چاپ اول.

لودی، شیر علی خان. (۱۳۷۷). تذکره مرآة الخیال، به اهتمام، حسنی، حمید. صفرازاده، بهروز، تهران: روزنه. چاپ اول.
مقالات

جاوید، ملک سلیم. (۱۳۸۵). حدیث کشمیر در شعر فانی کشمیری، قند پارسی بهار و تابستان ۱۳۸۵ شماره ۳۳ و ۳۴،
ص ۲۲۲

صاحب زاده، شوکت علیخان. (۱۳۸۷)، بعضی نسخ خطی نادر درباره ادبیات عرفانی فارسی در انستیتوی مولانا تونک، فصلنامه
فرهنگ و زبان و ادب فارسی، ترجمه ی شریف حسین قاسمی. دهلی خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، صص
۶۸-۷۶.

نجم الدینی، سپیده سادات، علی رضل، صالحی، معرفی فانی کشمیری و آثار او، سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، س،
هجدهم، ش چهارم، تیر ۱۴۰۴ شماره پی در پی ۱۱۰، صص ۲۴۱-۲۶۲

معرفی نویسندگان

سپیده سادات نجم الدینی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

(Email: 0056507313@iaua.ac.ir)

(ORCID: 0009-0006-1432-1202)

علیرضا صالحی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

(Email: ali_salehi@azad.ac.ir : نویسنده مسئول)

(ORCID: 0000-0002-1966-7628)

فریده محسنی هنجانی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

(Email: f_mohseni@azad.ac.ir)

(ORCID: 0000-0002-5450-8040)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited.

Introducing the authors

Sepideh Sadat Najm al-Dini: Department of Persian Language and Literature, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

(Email: 0056507313@iaua.ac.ir)

(ORCID: 0009-0006-1432-1202)

Alireza Salehi: Department of Persian Language and Literature, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

(Email: ali_salehi@azad.ac.ir : Responsible author)

(ORCID: 0000-0002-1966-7628)

Farideh Mohseni Hanjani: Department of Persian Language and Literature, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

(Email: f_mohseni@azad.ac.ir)

(ORCID: 0000-0002-5450-8040)